

K PROBLEMATIKE HĽADANIA "SYNTETICKÉHO TYPU" RACIONALITY V TVORBE S. ŠTÚRA

RUDOLF DUPKALA, Katedra filozofie FF PU, Prešov

*"Relatívnosť poznania vonkoncom nebráni tomu,
aby sme pomocou vedeckej funkcie, syntetizujúcej
všetky naše poznatky, nemohli v určitej chvíli,
dosiahnuť poznanie najlepšieho."*

Svätopluk Štúr

V predkladanom príspevku sa pokúsime vymedziť základné východiská a dimenzie Štúrovej filozofickej koncepcie z aspektu, resp. v kontexte jeho hľadania tzv. "syntetického typu" racionality.

Nazdávame sa, že rovnako ako ostatné filozofické iniciatívy Svätopluka Štúra (napríklad v oblasti ontológie, etiky i estetiky) bolo aj jeho hľadanie "syntetického typu" racionality podmienené základnými ideovo-inšpiračnými zdrojmi celej jeho tvorby, ku ktorým možno zaradiť filozofické názory a koncepcie B. Croceho, J. Tvrdeho, T. G. Masaryka, J. L. Fischera atď.

Programovú nadväznosť na tvorbu talianskeho filozofa B. Croceho vyjadril S. Štúr už v roku 1934 v článku s názvom *Benedetto Croce a súčasná filozofia*, v ktorom - okrem iného - konštatuje, že "jeho (t.j. Croceho) filozofia predstavuje úchvatnú syntézu všetkého doterajšieho myslenia v systéme i historickom hodnotení" atď. ([1], 578). Podobne komentuje Croceho tvorbu aj v monografii *Problém transcendentna v súčasnej filozofii*, kde napríklad píše: "Keďže sa Croce svojou filozofiou najviac priblížil celej našej skutočnosti, nemôžeme v ňom spatrovať len hegeliana, hoci bral z neho závažné podnety, ale súčasne tiež najväčšieho realistu našej doby." ([2], 62) Práve k realistickému stanovisku B. Croceho sa hlásil aj S. Štúr.

Rovnako závažné podnety či inšpirácie Štúr čerpal aj z tvorby českého pozitivistu Josefa Tvrdeho, s ktorým sa zoznámil už počas svojho štúdia na Univerzite Komenského v Bratislave, kde J. Tvrdý v tom čase pôsobil - ako profesor filozofie a psychológie. V. Bakoš a T. Pichler konštatujú, že "Štúra a Tvrdeho spájalo predovšetkým základné ladenie ich teoreticko-filozofického postoja, ich racionalistické zameranie, programová vedeckosť, kriticko-realistické gnozeologické stanovisko, ako aj kritika iracionalizmu" ([3], 672-673).

Evidentný vplyv J. Tvrdeho badať už na Štúrovom chápaní filozofie, ktoré predstavovalo východiskovú bázu aj jeho celkového úsilia o koncipovanie nového, tzv. "syntetického typu" racionality.

Filozofia je podľa S. Štúra (i J. Tvrdeho) duchovnou aktivitou človeka, ktorá syntetizuje poznatky aj ostatných náuk. Je to "samostatný kultúrny útvar", resp. "jednotný názor svetový", ktorý ponúka celkové hľadisko na svet i na človeka. Aby filozofia

"obsiahla celok... a aby do danej skutočnosti svetového chaosu vniesla jednotiaci myšlienkový rad, tvoriaci scelený svetový kozmos" ([4], 9), musí riešiť štyri základné okruhy problémov: 1. problém poznania, 2. problém prírody, 3. problém hodnôt, 4. problém celku (pozri [5], 9-17).

Pri hľadaní "syntetického typu" racionality S.Štúr vychádzal z dvojjedinného predpokladu: a) z krízy tradičných (t.j. "jednorozmerných") modelov racionality, b) z filozofickej expanzie dobových koncepcií iracionality. V predslove k *Rozprave o živote* (1940), píše: "Európa chorľavie zhruba v poslednom polstoročí nebezpečnou chorobou - iracionalizmom." ([6], 7) Uvedenú chorobu Štúr diagnostikuje ako výsledok krízy intelektu¹, resp. ako produkt "zlyhania" ľudského ducha. Iracionalizmus vyplýva - podľa Štúra - jednak z krízy jednostranne prírodovedecky, resp. matematicko-logisticky fundovaných koncepcií racionalizmu a jednak z "vnútornej" dezorganizácie poznávacích schopností človeka.

Kritiku iracionalizmu Štúr realizuje (rozvíja) v dvoch tématicko-sémantických rovinách: 1. na úrovni koncepcií "filozofie života", t.j. ako kritiku biologického vitalizmu a voluntarizmu, 2. na úrovni koncepcií tzv. filozofie transcendentna, t.j. ako kritiku metafyzických špekulácií iracionalistickej gnozeológie a ontológie.

Ilustráciou Štúrovej kritiky iracionalizmu na úrovni koncepcií "filozofie života" je jeho kritická reflexia tvorby F. Nietzscheho, ktorá predstavuje leitmotív Štúrovho spisu *Nemecká vôľa k moci* (pôvodný názov práce znel *Nemecké zvrátenie všetkých hodnôt*).

Ústredným pojmom Nietzscheho iracionalistickej filozofie je podľa S. Štúra pojem "život". Štúr pritom upozorňuje, že Nietzsche sa v rámci koncepcií filozofie života priklonil k tej, ktorá "životu obetuje aj poznanie" ([7], 44). V Nietzscheho nadradení života (vitality) nad poznanie, ktoré je explicitne zdôvodňované najmä v "nečasovej úvahe" *O úžitku a škodlivosti histórie pre život*,² Štúr vidí rozhodujúci kryštalizačný bod celého jeho "iracionálneho" prehodnotenia všetkých hodnôt. Na túto Nietzscheho pozíciu Štúr reaguje slovami: "Poznanie nemôže zničiť život, ale naopak, život mohol zničiť poznanie, ako sa to napokon vo filozofii života aj stalo, o to sa však Nietzsche málo staral, lebo jemu šlo predovšetkým o mýtus života, ktorý sa musel za každú cenu presadiť proti poznaniu. Preto volá po živote, ktorý by ovládali nie vedomosti, ale inštinkty a silné preludy." ([7], 83)

Zvlášť kriticky Štúr reflektuje Nietzscheho chápanie života ako temnej a nenásytnej vôle k moci. Takto chápaný život je podľa Štúra životom nevedomým, iracionálnym a pudovým. Vôľa k moci nie je nástrojom záchrany života, ale je cestou, ktorá vedie

¹Zdá sa, že problematika "krízy intelektu" a s ňou - podľa S. Štúra - koherentná (ba až súvzťažná) otázka príčin expanzie iracionality je zložitejšia a sémanticky viacrozmerná. Diskutabilné je napríklad už samotné konštatovanie "krízy intelektu", ktoré je v konečnom dôsledku produktom jeho (vlastnej) racionálnej sebareflexie. Ak je to naozaj tak, vynárajú sa otázky: Je rozum uvedomujúci si svoju "krízu" fakticky "či vôbec" v kríze? Nedostáva sa do nej až vtedy, keď stratí schopnosť vlastnej (t.j. racionálnej) sebareflexie? atď.

²Nietzsche tu napríklad píše: "Má teda život vládnuť nad poznaním, nad vedou, alebo má poznanie vládnuť nad životom? Nikto nebude pochybovať o tom, že život je rozhodujúci, vyšší, vládnući, lebo poznanie, ktoré by zničilo život, zničilo by zároveň samo seba. Poznanie predpokladá život." ([8], 102)

k nihilizmu a nihilizmus je znehodnotenie všetkých najvyšších hodnôt. V tejto súvislosti Štúr konštatuje: "Nietzsche poprel poznanie, vedu aj filozofiu, morálku aj prvky kresťanskej mravnosti, a tým zrúcal základné stĺpy európskej kultúry." ([7], 115)³

Rovnako nezmieriteľne Štúr vystupoval aj voči iracionalisticky zdôvodňovaným koncepciám transcendentna, resp. transcencie. V práci *Problém transcendentna v súčasnej filozofii* poznamenáva, že "aj v našej dobe jestvuje silný iracionálny prúd, ktorý pravý zmysel existencie vidí iba v svete transcendentnom a pod jeho zorným uhlom meria celú našu skutočnosť. To, že je tým celá oblasť ľudského cítenia, myslenia i konania priepastne rozdvojená, netreba ani obzvlášť zdôrazňovať." ([2], 67)

Transcendentno je podľa S. Štúra "umelo vykonštruovaná oblasť". Vyplýva z dualistického chápania skutočnosti, ktoré "pripúšťa dva paralelné druhy bytia". Únik do transcendentna "prýšťa" z disharmónie poznávacích schopností človeka. "Transcendentno - píše Štúr - čo najrozličnejšie poňaté a motivované, odhaľuje sa nám i v našej dobe ako dogma, ktorá rozdeľuje skutočnosť a snaží sa ju postaviť v myšlienkových základoch mimo kritérií nášho poznania. Zostane preto vždy krásnou úlohou filozofie tieto výkyvy si ujasňovať a privádzať na pravdivejšie cesty." ([2], 103)

Z uvedeného vyplýva, že Štúr "buduje" svoju filozofickú pozíciu - podobne ako český pozitivist J. Tvrďý⁴ - na jednoznačnom predpoklade "vylúčenia" transcendentna. Nazdáva sa, že pre adekvátne poznanie skutočnosti transcendentno nemá nijakú "vedeckú cenu". Naopak! Transcendentno ako produkt iracionalistického spôsobu filozofovania "blokuje" rozvoj vedeckého poznania, a preto musí byť podľa neho eliminované, resp. odmietnuté.

Štúrovo hľadanie "syntetického typu" racionality nebolo sprevádzané len snahou o intelektuálnu diskreditáciu krajností dobového iracionalizmu. Štúr bol rovnako kritický aj voči "krajnostiam" dobového racionalizmu. Na ilustráciu uvádzal "jednostranne vyhrotený" racionalizmus logických pozitivistov a tzv. kvantifikačný model racionality uplatňovaný v oblasti prírodných vied.

V eseji s názvom *Jubileum romantické*, ktorej leitmotívom je moderný konflikt citu a intelektu, Štúr píše: "Jednostranne vyhrotený pozitivistický racionalizmus spôsobuje svojimi úzkymi horizontmi najdusnejšiu atmosféru v Európe." ([10], 13) Iným príkladom jednostrannosti či krajnosti racionalizmu je podľa S. Štúra "abstraktný logicizmus" novokantovstva prezentovaný v tvorbe H. Cohena. V tejto súvislosti Štúr konštatuje: "Cohenova transcendentálna metóda sa noeticky ochudobnila o jeden z primárnych

³ V Štúrovej kritike Nietzscheho filozofie sa akcentuje aj skutočnosť, že viaceré Nietzscheho myšlienky mohli byť (a aj boli) využité na otvorene antihumánne (fašistické) ciele. V tejto súvislosti sa ale žiada pripomenúť, že myšlienky, keď už raz vzniknú, žijú vlastným životom. Putujú dejinami a pôsobia v nich nezávisle od vôle svojho pôvodcu. Nazdávame sa, že to platí aj o myšlienkach, ktorých pôvodcom či tlmočníkom bol F. Nietzsche.

⁴ V práci *Nová filozofie* J. Tvrďý píše: "Ak odmietneme pojem transcendentna vôbec, ako fiktívny pojem, vytváraný ad hoc, aby sa tam mohli uchýliť pred vedeckou kritikou tradičné predstavy, potom je tým zobratá možnosť vzniku tých nových ciest poznania do transcendentna, ktoré by nepodliehali vedeckej verifikácii. Ak sa zbavíme tohto dogmatického predpokladu, ktorý mal vytvoriť miesto pre iné poznanie, než je poznanie vedecky kontrolované, potom nahradzujeme »Nepoznatelné« »nepoznaným«, pričom už malé začiatkové písmeno naznačuje obrovský rozdiel oboch pojmov." ([9], 20)

poznávacích faktov, o element predstavivý, čím rozsah poznania zúžila. Tým, že rozumové princípy postavila ako apriórne pred všetku skúsenosť, prevrátila noetický problém na hlavu a identifikovala súcno s myslením. V takto výlučne racionálnom obraze stráca sa nám pravá skutočnosť a stierajú sa i jej prírodné hranice. Pohybujeme sa tu vo svete abstraktného »čistého myslenia«, ktoré bolo životne odmocnené na matematický vzťah." ([2], 25)

Racionalizmus a iracionalizmus pritom Štúr nikdy nevymedzoval ako nezmieriteľné protiklady (za nezmieriteľné považoval len ich krajné, t.j. extrémne podoby či koncepcie). Naopak, poukazujúc na "odveký dejinný protiklad" racionalizmu a iracionalizmu upozorňoval, že v skutočnosti sú to len dve stránky (dimenzie) jedného ducha, a preto je potrebné spájať ich do vyššej jednoty, harmonickej korelativity a podobne. "Hybnou pákou nášho myslenia" - píše S. Štúr -, ako aj "vrcholným a suverénnym hodnotiteľom celého ľudského snaženia má (pritom) zostať rozum" ([4], 15).

Štúrov "syntetický typ" racionality teda nepredpokladal absolútnu negáciu iracionality. Vychádzal z možností koncipovania takeého modelu racionality, ktorý by funkčne prepojil (resp. "zjednotil") všetky kognitívno-produktívne aktivity rozvíjané na pôde moderného racionalizmu aj iracionalizmu. Súčasne však explicitne odmietal tak všetky racionalistické, ako aj iracionalistické jednostrannosti a extrémny. Na túto skutočnosť upozorňujú aj V. Bakoš a T. Pichler, keď zdôrazňujú, že "kritický postoj S. Štúra k iracionalistickým smerom... nemal byť iba negáciou iracionalizmu, ale uznával aj určitú relatívnu oprávnenosť iracionalistických filozofických postojov. Snažil sa o akési zjednocovanie, syntézu, kládol postulát »harmonickej korelativity« protikladných stanovísk a tendencií." ([3], 678) Štúrom hľadaný "syntetický typ" racionality mal byť protiváhou tak noetického nihilizmu a iracionalistickej špekulácie, ako aj abstraktného intelektualizmu a logicizmu.

Ontologickým pilierom Štúrovej filozofickej koncepcie bol kriticko-realistický postulát objektívnej existencie vonkajšieho sveta. Tento postulát sa napokon premietol aj do jeho gnozeologickej pozície, ktorej vyústením mal byť práve spomenutý "syntetický typ" racionality. "Prirodzená existencia sveta" - píše S. Štúr - "nemôže predpokladať ako existenciu sebe predchádzajúcu, existenciu nejakého »čistého Ja«, ale aby sa mohol uskutočniť uvedomovací akt, treba na prvom mieste predpokladať existenciu reálneho sveta, bez ktorého ani meditujúci subjekt nie je mysliteľný." ([2], 92)

Poznanie - realizované na úrovni "syntetickej" koncepcie racionality - má podľa Štúra aposteriórny charakter. Nadobúda sa postupne zmyslovou a rozumovou skúsenosťou. V tejto súvislosti Štúr hovorí o dvoch stupňoch (a zároveň spôsoboch) poznania. Prvým je zmyslové vnímanie. Druhým je pojmové myslenie. Vnímanie, t.j. "centripetálne kauzálna reťaz", ktorej prvým článkom je poznávaný predmet a posledným predstava tohto predmetu. Štúr pritom zdôrazňuje, že "poznávame sprostredkovane len to, čo stojí na mieste prvého článku vnímacieho procesu" ([2], 94). Pojmové myslenie je "pokračovaním vnímania" na kvalitatívne vyššej úrovni. Ak má myšlienka obsiahnuť určitý "celok skutočnosti", musí byť rovnako konkrétna ako univerzálna a musí mať čo najširšiu reálnu platnosť.

Napriek tomu, že svet je človekom poznateľný, dosiahnutie nejakej "absolútnej, konečnej a nemennej pravdy" je len ilúziou. V tejto súvislosti Štúr konštatuje: "Pravda absolútna, definitívna a konečná je v historickom, stále sa vyvíjajúcom svete nedosiahnuteľná... naša pravda zostane vždy len pravdou historickou a teda relatívnou." ([6], 77) Tento relativizmus však rozhodne nie je identický ani so skepticizmom, ani s agnosticizmom. "Relatívnosť poznania" - píše S. Štúr - "vonkoncom nebráni tomu, aby sme pomocou vedeckej funkcie, syntetizujúcej (podčiarkol R. D.) všetky naše poznatky, nemohli v určitej historicky danej chvíli, dosiahnuť poznanie najlepšieho." ([6], 98)

* * *

Štúrova koncepcia "syntetickej racionality" je svojím spôsobom vyústením celej jeho kriticko-realistickej filozofie. "Syntetický typ" racionality predpokladal nielen syntézu všetkých kognitívno-produktívnych schopností človeka, t.j. syntézu celej oblasti duchovnej tvorby, ale aj "integritu" všetkého ľudského myslenia a konania.

Či už bolo Štúrovo hľadanie "syntetického typu" racionality úspešné, alebo neúspešné (akceptované alebo odmietnuté), nazdávame sa, že patrilo - a patrí aj s odstupom času - k najzaujímavejším príspevkom slovenskej filozofie 20. storočia.

LITERATÚRA

- [1] ŠTÚR, S.: "Benedetto Croce a súčasná filozofia". In: *Prúdy*, roč. XVIII., 1934, č. 9-10.
- [2] ŠTÚR, S.: *Problém transcendentna v súčasnej filozofii*. Bratislava 1938.
- [3] BAKOŠ, V. - PICHLER, T.: "Hľadanie myšlienkovvej a životnej syntézy v tvorbe Svätopluka Štúra". In: *Filozofia*, roč. 36, 1981, č. 6.
- [4] ŠTÚR, S.: *K logickým problémom súčasnej filozofie*. Bratislava 1936.
- [5] TVRDÝ, J.: *Úvod do filozofie*. Brno 1947.
- [6] ŠTÚR, S.: *Rozprava o živote*. Bratislava 1946.
- [7] ŠTÚR, S.: *Nemecká vôľa k moci*. Bratislava 1967.
- [8] NIETZSCHE, F.: *Nečasové úvahy*. (Reedícia českého samizdatového vydania) Londýn 1988.
- [9] TVRDÝ, J.: *Nová filozofie*. Praha 1932.
- [10] ŠTÚR, S.: "Jubileum romantické". In: *Prúdy*, roč. XIII, 1929, č. 1.

doc. PhDr. Rudolf Dupkala, CSc.
Katedra filozofie FF PU
17. novembra 1
080 78 Prešov
SR